

Mersiha Imamović

Bego Omerčević

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

mersiha.imamovic@untz.ba

bego.omercevic@untz.ba

RIMSKA PUTNA KOMUNIKACIJA SALONA-ARGENTARIA

Apstrakt: Rimska cesta *Salona-Argentaria* spada u kategoriju najvažnijih putnih komunikacija koje su svojevremeno Rimljani izgradili na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Ona je izgrađena u vrijeme vladavine cara Tiberija (16-17. godine n.e). S njenom izgradnjom uspostavljena je direktna veza između Salone (današnji Solin kod Splita), koja je u to vrijeme bila jedna od glavnih luka na Jadranu i sjedište rimske provincije Dalmacije, s jedne strane i Domavije (današnje šire područje Srebrenice), a preko nje i veza sa Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije, s druge strane. Ova putna komunikacija je išla pravcem: Salona - Duvanjsko polje - Ravanijsko polje - Gornji Vakuf - Vitez - Busovača - Kiseljak - Sarajevsko polje - Romanija - dolina rijeke Drinjače do njenog ušća u Drinu i dalje uzvodno rijekom Drinom prema Argentariji i nizvodno dolinom Drine prema rijeci Savi i Sirmiumu. Pored velikog ekonomskog značaja, ova saobraćajnica je imala posebnu stratešku važnost za Rimsko carstvo. Cestu *Salona-Argentaria* Rimljani su koristili za transport ljudi i raznih vrsta roba, te za prebacivanje vojnih jedinica i naoružanja na rimski limes u području Podunavlja. Pronađeni arheološki ostaci putne komunikacije *Salona-Argentaria* na tlu današnje Bosne i Hercegovine spadaju u kategoriju najstarijih spomenika materijalne kulture iz rimskog perioda.

Ključne riječi: putna komunikacija, putna stanica, naselja, miljokaz, Dolabela, Rimljani, Rimsko carstvo, Dalmacija, Panonija, *Salona*, *Argentaria*, *Domavia*, *Sirmium*

Abstract: The Roman road *Salona-Argentaria* belongs to the category of the most important roads that the Romans built in the territory of the present day Bosnia and Herzegovina. It was built during the reign of Emperor Tiberius (from 16 AD to

17 AD). Its construction established a direct connection between Salona (today's Solin near Split), which was at that time one of the main ports on the Adriatic and the seat of the Roman province of Dalmatia, and Domavia (today's wider area of Srebrenica), as well as the connection with Sirmium, the capital of the province of Pannonia. This road ran from Salona to Duvanjsko polje to Ravanjsko polje then to Gornji Vakuf to Vitez to Busovača to Kiseljak to Sarajevo polje to Romanija along the valley of the Drinjaca River to its firth in the Drina and further upstream the Drina towards Argentari and downstream the Drina to the Sava and Sirmium. Apart from its great economic importance, this road had a special strategic importance for the Roman Empire. The Romans used the *Salona-Argentaria* road to transport people and various types of goods, and to transfer military units and weapons to the Roman limes in the area of the Danube. The archeological remains of the *Salona-Argentaria* road in the territory of today's Bosnia and Herzegovina belong to the category of the earliest monuments of material culture from the Roman period.

Keywords: road, station, settlements, milestone, Dolabela, the Romans, the Roman Empire, Dalmatia, Pannonia, *Salona*, *Argentaria*, *Domavia*, *Sirmium*.

Izgradnja i održavanje ceste Salona - Argentaria

Odmah po osvajanju današnjih bosanskohercegovačkih prostora (9. godine n. e.) Rimljani su pokrenuli brojne aktivnosti kako bi čim prije iste inkorporirali u svoj društveno-ekonomski i politički sistem. U prvi plan svojih aktivnosti stavili su izgradnju jake cestovne mreže, smatrajući pri tome da će na taj način, prije svega, mnogo lakše i daleko uspješnije profunkcionirati njihova vlast. Njena izgradnja na prostorima današnje Bosne i Hercegovine je, u svakom slučaju, predstavljala sastavni dio općih političkih i ekonomskih ciljeva Rimljana. Osnovni smisao izgradnje putnih komunikacija bio je da se ovi krajevi povežu sa Rimom. Time bi se, u svakom slučaju, obezbijedila veoma važna strateška pozicija za uspješnu realizaciju budućih vojnih poduhvata, zatim stvorili bi se potrebni preduslovi za pojačanu eksploataciju privrednih resursa uz angažman jeftine domaće radne snage, te osigurao brži i sigurniji transport ljudi, sirovina i gotovih proizvoda.

Izgradnja putnih komunikacija je, pored ostalog, značila pokretanje jednog novog po mnogo čemu drugačijeg načina života, u odnosu na onaj koji je stoljećima bio ustaljen na bosanskohercegovačkim prostorima. U prvoj fazi

izgradnje cestovne mreže Rimljani su se uglavnom fokusirali na izgradnju glavnih putnih saobraćajnica, odnosno magistralnih cesta, da bi kasnije, u drugoj fazi, mnogo veću pažnju posvetili podizanju sporednih, odnosno lokalnih puteva s namjerom da iste povežu sa glavnim saobraćajnicama i da na taj način uspostave komunikacijsku vezu i sa najudaljenijim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, a sve to radi bržeg i lakšeg protoka ljudi i roba.

Jedna od prvo izgrađenih i svakako najvažnijih rimskih komunikacija bila je magistralna cesta *Salona-Argentaria*. Veoma upečatljive i nadasve jake dokaze o ovoj saobraćajnici pružaju nam brojni nalazi miljokaza kao i razni ostaci samog puta, koji su pronađeni duž trase, zatim tragovi putnih i poštanskih stanica, te ostaci naselja kao i nerijetki nalazi rimskog novca.

Prve konkretne korake na izgradnji magistralne ceste *Salona-Argentaria* poduzeo je Publije Kornelije Dolabela (*P. Cornelius Dolabella*) kojeg je car Tiberije postavio na mjesto namjesnika novoformirane rimske provincije Dalmacije.¹ On se istakao kao graditelj cesta i upravnog sistema u periodu od 14. do 20. godine. Dolabelinih sedam godina namjesnikovanja označilo je početak polumilenijumskog održanja rimske vlasti i stabilnosti provincije Dalmacije. Svojim djelovanjem on je dao veliki doprinos saživljavanju ilirskog, peregrinskog elementa sa Rimskom državom kao cjelinom.

Kako za Rimsko carstvo tako i za današnje bosanskohercegovačke prostore izgradnja putne komunikacije *Salona-Argentaria* imala je poseban strateški, zatim ekonomski i politički značaj za Carstvo.² Kada je o njenom strateškom značaju riječ, ovom putnom komunikacijom je uspostavljena direktna i brza veze između Salone, glavnog grada provincije Dalmacije i posavsko-podunavskog regiona, na krajnjem sjeveroistoku Carstva. Ona je, na određen način, bila most između istočnog dijela Jadranskog primorja i Podunavlja. Takva jedna komunikacija je bila prijeko potrebna Rimljanima, prvenstveno zbog što

¹ CIL III 1741; Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII/2, Sarajevo, 1974, 37-53. Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 101-108; CIL III 1741; Salmedin Mesihović, *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo, 2014.

² Mersiha Imamović, Bego Omerčević, *Refleksije rimske vladavine na kulturno-političke prilike u provinciji Dalmaciji, Društvene i humanističke studije*, br. 2, Tuzla, 2017, 179-195.

bržeg i efikasnijeg prebacivanja rimske vojske u te krajeve.³ Kada je u pitanju ekonomski značaj, cesta *Salona-Argentaria* je, prije svega, trebala poslužiti za eksploataciju željezne rude i srebra, čija su se bogata ležišta nalazila na širem prostoru današnje srednje i istočne Bosne.⁴ Otud se ona često u literaturi spominje kao rudarska cesta. Njenom izgradnjom, sa Salonom su bila povezana dva velika i jaka rudarska bazena na tlu današnje Bosne i Hercegovine. I na kraju, sa izgradnjom magistralne ceste *Salona-Argentaria* obezbijedeni su daleko povoljniji uvjeti za normalno funkcionisanje lokalnih rimskih vlasti.⁵ Posebna važnost ovoj putnoj komunikaciji daje se zbog njene povezanosti sa Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije, gdje su se nalazile kovnice novca.⁶

O cesti *Salona-Argentaria* izravno su se brinule rimske državne vlasti, što je svakako dovoljna potvrda koliko je ona bila važna za Rimsku imperiju. Za njeno popravljavanje, održavanje, postavljanje miljokaza i mnoge druge prateće poslove bila je zadužena posebna tzv. tehnička putna služba. Prema brojnim podacima državne vlasti su često angažirale i vojsku kako bi bile popravljene neke od razrušenih dionica ove ceste.⁷

Trasa rimske magistrale Salona - Argentaria

Rimska cesta *Salona-Argentaria* je, na mnogim mjestima, slijedila putne komunikacije koje datiraju još iz predrimskog doba, a iste su svojevremeno izgradili i održavali Iliri. Osim toga, ona je prolazila kroz predjele u kojima su već bila izgrađena manja ili veća naselja. Pravac pružanja ceste *Salona-Argentaria* je vodio od Salone preko Duvanjskog polja, Ravanjskog polja, Gornjeg Vakufa,

³ Mihail Rostovcev, *Istorija starog sveta (Grčka i Rim)*, Novi Sad, 1990, 122-134.

⁴ Enver Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974, 9-21; Mersiha Imamović, Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 5, Tuzla, 2012, 39-51.

⁵ Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 191-236.

⁶ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 105.

⁷ Đuro Basler, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 309-375; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 345-354.

Viteza, Busovače, Kiseljaka, Sarajevskog polja, Romanije, dolinom rijeke Drinjače do istoimenog mjesta (Drinjača) smještenog na njenom ušću, gdje je izlazila na rijeku Drinu. Tu se ona račvala u dva pravca. Jedan pravac je vodio uzvodno pored Drine, do rudokopa *Argentaria* (šire područje današnje Srebrenice), dok je drugi išao nizvodno dolinom Drine do Sirmiuma (današnje Sremske Mitrovice), glavnog grada provincije Panonije. Ovu saobraćajnicu su izgradile VII i XI legija. Njenom izgradnjom uspostavljena je veza između dalmatinskih vojnih garnizona i rimskih logora na području Sirmiuma. Trasa magistrale se dobrim dijelom poklapa sa cestom koja je prikazana na Pojtingerovoj tabli (*Tabula Peutingeriana*).⁸

Od svog ishodišta Salone, glavnog grada provincije Dalmacije, koja je u to vrijeme bila jedna od najvažnijih luka na istočnoj obali Jadranskog mora, cesta je išla preko Tiluriuma (današnjeg Trilja), Buškog Blata i sedla Prevale prema Duvanjskom polju. Zahvaljujući svom geografskom položaju ovaj kraj je imao sve prirodne mogućnosti za uspostavljanje i održavanje komunikacijskih veza sa drugim područjima današnje Bosne i Hercegovine. Čitav splet rimskih cesta, koje su prolazile ovuda, svjedoči nam o strateškoj i privrednoj važnosti Duvanjskog polja za Rimljane. Već u prvoj polovini I stoljeća ovo područje je, zajedno sa dalmatinskim primorjem, uvedeno u užu sferu rimskog utjecaja. Potvrde o tome pružaju nam pronađeni ostaci foruma u Delminiumu. Sudeći na osnovu rezultata dosadašnjih arheoloških istraživanja i topografskog obilježavanja, Duvanjsko polje je u rimsko doba bilo veoma naseljeno, a uz to i komunikacijski dobro povezano sa dalmatinskom obalom, o čemu nam svjedoče nalazi grčkog novca iz Apolonije, Dirahija i Eleusine.

Na Duvanjskom polju i oko Buškog Blata bilo je, kako Ph. Balif ističe, još putnih komunikacija koje su spajale pojedina naselja sa glavnom magistralom ili pak vodile prema drugim krajevima.⁹ Riječ je vjerovatno o vicinalnim putevima. Tako je jedan odvojak od Brekala išao zapadnom i sjevernom stranom Buškog Blata u pravcu Vidoša, južno od Livna, a drugi se spuštao prema Ržanu (današnji Aržano) i Vinici. Iz sjevernog ugla Duvanjskog polja od Mokronoga i Han-

⁸ CIL III, 3200, upor. 10156; 1651: a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici ... CLXVII.

⁹ Philip Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893, 28-30.

Marijana išla su s obje strane rijeke Šuice dva ogranka koji su bili povezani sa cestom Livno-Kupreško polje.

Na krajnjem sjeveroistoku Duvanjskog polja, na lokalitetima Letka, Oplećani, Raščani, Lipa i Lokve pronađeni su ostaci rimske ceste koja je vodila u pravcu Rame. Koristeći iste Ph. Balif zaključuje da su iz Duvanjskog polja u dolinu Rame vodile tri zasebne putne komunikacije. On ih obilježava kao sigurne i ustanovljene.¹⁰ Međutim, njegove navode opovrgava V. Radimski, koji je na ovim prostorima vršio obimna arheološka istraživanja. S tim u vezi on je odbacio neke Balifove tvrdnje, vezane za pravce pružanja pojedinih rimskih saobraćajnica kao i navode koji se odnose na njihovu lokalizaciju.¹¹

Dovoljno jasne dokaze o pružanju trase rimske ceste *Salona-Argentaria* na području Duvanjskog polja pružaju nam četiri miljokaza sa natpisima i dijelovi petoga koji su pronađeni kod Renića na južnom rubu Buškog Blata.¹² Ovi miljokazi datiraju iz sredine III stoljeća, odnosno iz doba vladavine careva: Gordijana III, Decija Trajana, Klaudija Gotskog i Klaudija Tacita. Na njima su uklesani natpisi koji u svom sadržaju govore o popravkama ceste u vrijeme vladavine svakog od pomenutih vladara. Sasvim je moguće da su isti tek tada postavljeni. Na dva miljokaza stoje oznake: XXXIII m. p.,¹³ i XXXV m. p.¹⁴ Ovi brojevi, naročito prva dva, odgovaraju stvarnoj udaljenosti (51 km) na relaciji Salona-Renići.

Dakle, prikazana razdaljina na miljokazima iz Renića jasno pokazuje da se udaljenost na ovoj saobraćajnici mjerila od Salone, a ne od Tiluriuma, kako pojedini istraživači misle. Duž putne komunikacije *Salona-Tilurium*, na lokalitetu Velići koji se nalazi u neposrednoj blizini Trilja, pronađen je miljokaz koji potječe iz vremena cara Maksimina (236. g.).¹⁵ Na njemu nema oznake milja, ali je sudeći na osnovu lokacije mogao biti podignut na XXI m. p. od Salone. Stvarna

¹⁰ Isto.

¹¹ Vjenceslav Radimsky, Visorovan Rakitno u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1891, 413-424: isti autor, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 2 i 3, Sarajevo, 1892, 117-127.

¹² CIL III, 13320-13324.

¹³ CIL III, 13320.

¹⁴ CIL III, 13322.

¹⁵ E. Pašalić, n. djelo, 36.

razdaljina (14 milja ili 22 km) podudara se s podacima koje nam daju miljokazi iz dva naprijed navedena mjesta.

Iz Duvanjskog polja, putna komunikacija *Salona-Argentaria* je vodila prema Ravanjskom polju. Na izvorište rijeke Rame izlazile su dvije ceste. Jedna je dolazila iz Duvanjskog polja, a druga sa Ravanjskog polja. Obje su se, prema Balifovoj karti, završavale kod Rumboka, Varvare i Proslapa. Samo izvorište Rame imalo je za Rimljane posebnu važnost. Naime, ovdje je bila raskrsnica nekoliko saobraćajnica. Između ostalih, svakako je najvažnija ona koja je dolinom Rame vodila iz doline rijeke Neretve prema Skopljanskom polju.

U Varvari su, među brojnim nalazima ranokršćanske bazilike, otkriveni odlomci ploča koje su kao spolije bile uzidane u baziliku. Između ostalih, tri su posebno važna. Na svakom od njih stoji natpis: *mun. Bist. ... i njegovi decuriones i duoviri*.¹⁶ Sudeći na osnovu podataka iz *Tabula Peutingeriana (Bistue Vetus)* i iz *Ravenatis Anonimi Cosmographia (Bistue Betus)*, Pač je zaključio da se natpisi iz Varvare odnose na *Bistue Vetus* i da je riječ o važnoj putnoj stanici na cesti *Salona-Argentaria*. Pored *Bistue Vetus* otkriveni su tragovi putnih stanica u Kopčiću, Šćitu i Lugu.¹⁷

Pronađeni nalazi grčkog i rimskog novca na području Rame svjedoče nam o veoma živom saobraćaju između ovog kraja i gradova na obali Jadranskog mora. Osim drahme (*Dyrrhachium*) iz Prozora, u dolini Gornje Rame nađeni su i republikanski denari.¹⁸ Posebno je važno otkriće rimskog carskog novca u istočnom dijelu platoa Ljubuše, kao i nalaz grčkih drahmi (*Apollonia i Dyrrhachium*) i rimskog novca na vrhu Gradac iznad sela Ljubunci kod Prozora.¹⁹

Na osnovu sveobuhvatnih istraživanja rimskih cesta na području Ravanjskog polja E. Pašalić je zaključio da je postojala jedna rimska komunikacija koja se pružala pravcem Ravanjsko polje - Vukovsko polje-sjeverni obronci planine Tisovice - podnožje planine Raduše - Gornji Vakuf.²⁰ Ova saobraćajnica je u dolinu Vrbasa mogla silaziti na tri mjesta: kod Podgrađa, kod Moščana i kod Han-

¹⁶ *Ravenatis Anonymi Cosmographia-Geogr.*, Rav. IV, 211, 15.

¹⁷ Karlo Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (WM)*, XI, Wien, 1909, 60, 113-114.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ *Tabula Peutingeriana*, III.

Ploča. Druga cesta, koja je povezivala Varvaru (*Bistue Vetus*) sa dolinom gornjeg Vrbasa još uvijek se ne može tačno i detaljno ubicirati. Međutim, pronađeni ostaci ceste na relaciji Jaklići-Paloč govore nam da je ovo bila najkraća veza između doline Rame i gornjeg toka Vrbasa. Otud se može zaključiti da se ova cesta protezala pravcem: Varvara - Rumboci - Jaklići - Draževo - Kobila -Kuti - Paloč - Gornji Vakuf.²¹ Veoma često se, u narodu, ovaj dio ceste spominje pod imenom *Solarski put*. Njegov osnovni pravac vodio je od Šipova u Ravanjsko polje, a odatle u dolinu Rame, te preko Vukovskog polja na područje Gornjeg Vakufa.²² U Gornji Vakuf je silazio čitav splet vicinalnih puteva koji su se, na tom prostoru, spajali sa magistralnom cestom *Salona-Argentaria*.

Na trasi puta od Ravanjskog polja do Gornjeg Vakufa pronađeni su sljedeći nalazi: kaldrma, duga oko 150 metara i široka između 4 i 5 metara kod Paloča, ostaci rimske kaldrme na lokalitetima Pandurica, Prskalo Staja i Bećirova Staja, rimski nalazi u Kutima, te tragovi rimskog naselja kod Pidriša (gradina, rimski zidovi). Cesta se spuštala na Čičkovo groblje kod Gornjeg Vakufa. U Podgrađu, nedaleko od Gornjeg Vakufa, pronađeni su tragovi rimske zgrade, utvrđenja i stražarnice. U neposrednoj blizini Gornjeg Vakufa pronađeno je više bogatih nalazišta rimskog građevinskog materijala i željezne troske.²³ U selu Bistrica, na istoimenoj rijeci s desne strane Vrbasa, pronađeno je nekoliko ostataka rimskih zgrada, kao i tragovi ispiranja zlata. Slični tragovi ispiranja zlatonosnog pijeska otkriveni su oko potoka Krupe.

Na području Bugojna također su pronađeni brojni ostaci građevinskog materijala, a naročito ploča od opeke koje su bile nešto većih dimenzija. Pronađeni nalazi govore nam da je u rimsko doba, na mjestu današnjeg Bugojna, postojalo naselje i ciglana. U arealu ciglane otkrivena je tegula sa žigom *BISTVES*.²⁴ Ista je veoma zanimljiva i vrlo značajna za topografiju ovog kraja. Sa užeg područja Bugojna potječu i mnogi drugi nalazi iz rimskog doba. Između ostalih, najpoznatija je zemljana lampa sa žigom C. DESSI. U Veseloj, nedaleko

²¹ Isto.

²² E. Pašalić, n djelo, 38.

²³ M. Imamović, Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata, 39-51.

²⁴ Mersiha Imamović, Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2013, 159-165.

od Bugojna, ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada i nekoliko troskovišta. Oko Kopčića na Vrbasu, na pravcu Bugojno-Donji Vakuf, pronađeno je dosta tragova antičkog života. Na Gradini, iznad Vrbasa kod Kopčića, sačuvani su ostaci rimskih zgrada i obilje troske. Na području Bugojna i Gornjeg Vakufa otkriveni su brojni nalazi grčkog i rimskog novca.

Iz Skopljanskog polja, cesta *Salona-Argentaria* je produžavala prema dolini rijeke Lašve.²⁵ Ona je vodila pravcem: Gornji Vakuf - Podgrađa - dolina Bistrice - Brezovača planina - Oštra Glavica - Opore i izlazila na Gornju Večerisku, odakle se u dva kraka spuštala u Lašvu: jedan krak je išao preko Velikog Mošunja u Mali Mošunj, a drugi preko Donje Večeriske u Vitez.²⁶

Na pravcu Gornji Vakuf-dolina Lašve pronađeni su, na nekoliko lokaliteta, brojni tragovi rimske ceste. Riječ je o vještačkim usjecima iznad riječnih dolina, u krševitom tlu, širokim čak i do 3 metra, ostacima putokaza, kaldrme, ivičnjaka i podzidova. Zbog pojačane eksploatacije šume potkraj prošlog stoljeća došlo je do uništavanja i potpunog zatiranja tragova antičke kulture uopće. Izgradnjom moderne ceste i šumske pruge prekriveni su mnogi tragovi rimske ceste.

Veoma značajni tragovi rimskog života (ostaci zgrada, komadi rimskog građevinskog materijala, natpisi, novac i drugi) pronađeni su u Malom Mošunju, na desnoj obali Lašve kod Viteza.²⁷ Istraživanja na ovom lokalitetu pokazala su da je ovdje bilo rimsko naselje i utvrđenje.²⁸ Iz Malog Mošunja potječe veći broj nadgrobnih spomenika među kojima su neki važni zbog karakterističnih domaćih imena ili gentilnog imena *Flavius*, što pokazuje da su ovdašnji stanovnici dobivali rimsko građansko pravo pod Flavijevcima 70-tih godina.²⁹

Najveći broj rimskih nalaza pronađen je u Malom Mošunju, na brežuljcima Crkvište (Crkvina) i Divljaci, na kojima su osim tragova zgrada otkriveni mnogi spomenici i natpisi, te sakupljeno dosta rimskog novca. Numizmatički nalazi

²⁵ E. Pašalić, n. djelo, 40-41.

²⁶ Isto.

²⁷ Otto Blau, *Reisen in' Bosnien und der Hertzegowina*, Berlin, 1877, 104; Ćiro Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, II Sarajevo, 1890, 188-191.

²⁸ Vjenceslav Radimsky, *Rasprave, članci i bilješke o rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, WM II, Sarajevo, 1894, 66-68.

²⁹ Ćiro Truhelka, Karlo Patsch Römische Funde im Lašvathale, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, 241-244.

najvećim dijelom potječu iz III i IV stoljeća ali ih, sudeći po načinu kovanja, jer su oznake izluzane, ima iz ranijeg carskog pa čak i iz republikanskog doba.³⁰ Ovi kao i mnogi drugi nalazi su dovoljna svjedočanstva da se u Malom Mošunju nalazilo značajno rimsko naselje.³¹ Na ušću rijeke Bile u Lašvu, u neposrednoj blizini Malog Mošunja, ustanovljeni su tragovi putne stanice pod nazivom *Leusaba*.

Od Viteza rimska cesta je najkraćim i prirodnim putem, preko Vjetrenice i Čajdraša, vodila u Zenicu. Prema mišljenju M. Abramića³² rimska cesta *Salona-Argentaria* je u Zenici izlazila na rijeku Bosnu i tako spajala Salonu sa dolinom Bosne. Duž putne trase od Viteza do Zenice, na lokalitetima Dubravica i Haselići, pronađeni su tragovi popločanog puta, koji u potpunosti odgovaraju rimskom načinu učvršćivanja gornjeg sloja ceste, koji kao takvi svjedoči da je ovim pravcem prolazila rimska cesta.

Tragovi rimske magistralne ceste *Salona-Argentaria*, koji su pronađeni na pravcu Mali Mošunj - Vitez - Kruščica - Kruščička rijeka - Busovača - i dalje, navode nas na zaključak da je iz doline rijeke Lašve ona išla preko Busovače i Kiseljaka i izlazila na Sarajevsko polje. Za nju je bilo vezano nekoliko sporednih saobraćajnica. Jedna od njih je išla dolinom rijeke Fojnice prema Visokom, druga dolinom rijeke Kreševice od Kreševa do Kiseljaka i treća dolinom rijeke Lepenice prema Kiseljaku. Ovaj dio putne trase je posebno važan za rudarsku djelatnost.³³ Naime, njime su bili povezani srednjobosanski sa istočnobosanskim rudokopima.

Uz trasu ceste na relaciji Vitez - Sarajevsko polje otkriveni su brojni tragovi rimskih naselja, novca i drugih spomenika. Tako je na području Busovače

³⁰ Ćiro Truhelka, Karlo Patsch, Iskopine u dolini Lašve 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 685-707.

³¹ O naknadnim nalazima u Malom Mošunju: Ivan Kujundžić, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLVII-XLVIII, Split, 1926, 75. Isti autor, *O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni*, (drugo izdanje), Vrhbosna, XLVII, Sarajevo, 1933, 253; Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, Zagreb, 1931, 1-2, 45-49.

³² Mihovil Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar*, Beograd, 1926-27, 31-44.

³³ M. Imamović, *Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata*, 39-51.

pronađena zemljana lampa sa žigom C. *DESSI*,³⁴ slična onoj koja je otkrivena u Bugojnu.

U Fojnici, koja leži zapadno od pravca Busovača - Sarajevsko polje, otkriveni su tragovi (gomile ispranog pijeska) starog rudarstva³⁵ (uz potoke Trošnik, Pljukovac, Bisticu, Čemernicu, uz rijeku Fojnicu u Ostružničkom polju pa sve do Gromiljaka na cesti Travnik - Sarajevo, zatim na Križu i oko Tješila, nadomak Fojnice) i veoma bogat depo rimskog novca iz vremena dinastije Antonina (od Gordijana III do Galijena). Iz okoline Fojnice su i dvije drahme (*Apollonia*).³⁶

Kiseljak i njegova bliža okolina predstavljaju bogato nalazište rimskih spomenika. Na lokalitetima Glavica, Krivača, Crkvina u Podastinju i Višnjica pronađeni su brojni ostaci rimskih zgrada.³⁷ Sa šireg područja Kiseljaka potječe veći broj primjeraka rimskog novca. Na lokalitetu Humea u Podastinju

³⁴ Franz Fiala, *Archäologische Notizen, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, Wien, 1895; isti autor: *Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 163-172; isti autor: *Archäologische Miscellen, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 1899, 274-283; isti autor: *Kleine Mitteilungen, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 170-184; isti autor: *Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 240; isti autor: *Nahodjaji novca, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XIV, Sarajevo, 1902, 402; isti autor: *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* VI, Wien, 1899, 212, 248-250; isti autor: *Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 173-176.

³⁵ M. Imamović, n.djelo, 39-51.

³⁶ Za rudarske tragove oko Fojnice: Vladimir Skarić, Banjaluka i njena okolina u davnini, u: *Otađbina*, Banjaluka, 1924, br. 31, 32 i 33. Isti autor, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLVII, Sarajevo, 1935, 29-34. Upor. K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879, 45-49. Đuro Basler, *Kreševo-Kiseljak-Fojnica, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. IX, Sarajevo, 1954, 301.

³⁷ Za Kiseljak sa okolinom: Karlo Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 243-295; isti autor: *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, 154-273; isti autor: *Nahodjaji novca*, 391-439; Mihovil, Mandić, *Arheološke crtice iz Bosne, Starinar SKA*, III, ser IV, 1926-1927, 9 - 13; Đ. Basler, n., djelo, 301-303; Dimitrije Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1957, sv. XII 1957, sv. XII, 121-123.

pronađeno je 114 takvih primjeraka. Oni pripadaju razdoblju od Septimija Severa do Valerijana II. U Višnjici kod Kiseljaka ustanovljeni su brojni ostaci rimskih zgrada. Pored toga, pronađeno je i nekoliko nadgrobnihi natpisa. Na jednom od njih spominje se izvjesni *veteranus Noricorum*, dok na nekoliko drugih navode se, pored ostalih, *Lulii* i *Aurelii*. Od posebnog značaja su epigrafski spomenici, koji su pronađeni: jedan u Gromiljaku, a drugi u Višnjici. Oba pripadaju III stoljeću. Na njima se spominju imena uglednih rimskih građana, odnosno onih koji su obnašali razne municipalne dužnosti i to u dva ili čak tri grada. Oba ova natpisa jasno nam pokazuju da je kod Kiseljaka, najvjerojatnije u Višnjici, postojala jedna gradska *civitas (municipium)*, koja je kao središte ovog područja, tokom III stoljeća, održavala bliske kontakte sa gradovima duž dalmatinskog primorja.³⁸

Kreševo je sa svojom okolinom poznato kao bogat rudarski kraj.³⁹ Pored eksploatacije željezne rude, pronađeni nalazi nam jasno govore da je ovdje bila veoma zastupljena i eksploatacija zlatonosnih ležišta, koja su se nalazila ispod planine Orlovice, na planini Tmoru i po obroncima Vranka kod Tarčina. U kreševskom kraju otkriveni su brojni tragovi rudarske djelatnosti kao npr: rudarske alatke, rudarska okna, troska i drugi. U selu Vranak ustanovljeni su 200 metara duge kolotečine rimske ceste.⁴⁰

Iz Sarajevskog polja cesta *Salona-Argentaria* je vodila preko Olova i Kladnja, potom dolinom rijeke Drinjače izlazila na rijeku Drinu. Na samom ušću Drinjače, u mjestu koje se danas zove Drinjača, bila je smještena putna stanica *Ad Drinum*. Nadalje, od Drinjače cesta je išla u dva potpuno suprotna smjera. Jedan krak je vodio uzvodno do rudokopa *Argentaria* (šire područje današnje Srebrenice), koji je predstavljao krajnju tačku ove saobraćajnice, a drugi nizvodno do Sirmiuma (današnje Sremske Mitrovice).⁴¹ Dosta detaljan opis dionice magistralne ceste od Sarajevskog polja do Drine dao je Ph. Balif i istu predstavio na svojoj karti. On smatra da se na osnovu sačuvanih ostataka trase i nalaza miljokaza, cesta može

³⁸ E. Pašalić, n. djelo, 40-41; D. Sergejevski, n. djelo, 121-125.

³⁹ M. Imamović, n., djelo.

⁴⁰ Tabula Peutingeriana, *Weltkarte des Castorius*, (ed. .K. Miller, Ravensburg), 1888, III.

⁴¹ Alfred Domaszewski, *Beneficiarierposten und die romischen Strassennetze*, Westdeutsche Zeitschrift Ur Geschichte und Kunst, Trier, 1902, XXI, sv. II, 158; Isti autor, *Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum*, Bullettino dalmato XXVII, 1904, 12-16.

pratiti od Źljebova sjeveroistočno od Sokoca pa skoro cijelom njenom duŹinom do Drinjače.

Tragovi ceste Sarajevsko polje - rijeka Drina, koji su otkriveni na području Romanije, nisu kolotečine već ploče i sitniji kamen koji je sluŹio za učvršćenje gornjeg sloja puta. Između Debelog Brda i Tisovca, kod Brke otkriveno je nekoliko miljokaza. DuŹ ceste, na relaciji Kladanj-Drinjača, otkriveni su izvjesni tragovi Źivota iz rimskog doba. Riječ je o nalazima rimskih naseobina koji su pronađeni na lokalitetu Potcrkvina, zatim ostacima zidina rimskih građevina u Źadićima, te nalazima rimskog novca, iz vremena Marka Aurelia, Licinia i Konstantina II, u Paprači.⁴²

Posljednja dionica rimske ceste Drinjača - *Argentaria* proteŹe se u duŹinu od oko 70 kilometara. IstraŹivanjima ove dionice posebno su se bavili Ć. Truhelka⁴³ i V. Radimsky.⁴⁴

Od Bratunca, trasa ceste je vodila preko Voljevice, Bjelovca, Saske rijeke i *Domavie* do rudokopa *Argentaria* i Skelana na rijeci Drini. DuŹ trase pronađeni su tragovi ceste (u Bjelovcu oko 7,5 km kaldrme), ostaci rimskih građevina i jedan miljokaz (u Voljevici), tragovi rimskih naseobina i pravog kolskog puta-ceste⁴⁵ (u Saskoj rijeci i Domaviji), miljokaz sa posvetom carevima Trebonijanu i Volusijanu (u Gradini kod Sasa) i tragovi rimske ceste u vidu kamenih ploča (u Skelanima).

Nalazi sa Źireg područja današnje Srebrenice govore nam da je ovdje, u doba Rimljana, intezivno eksploatisana ruda srebra⁴⁶ i da se tu nalazio upravni centar za rudarstvo provincija Panonije i Dalmacije. Pošto *Argentaria* nije oznaka za mjesto, već za rudarsko područje, to se moŹe pretpostavljati da njegov centar nije bio na samoj cesti, pa je stoga imenom *Argentaria* označeno područje, a ne mjesto.⁴⁷

⁴² Dimitrije Sergejevski, Numizmatičke beleške, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLIV, Sarajevo, 1932, 29.

⁴³ Ć. Truhelka, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, 188-189; isti autor: Rimski natpisi u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo, 1891, 240-242.

⁴⁴ V. Radimsky, n. djelo, 66-68.

⁴⁵ V. Radimsky, n. djelo, WM I, 328 i WM II, 63-64.

⁴⁶ M. Imamović, n., djelo.

⁴⁷ V. Radimsky, n. djelo, WM I, 328 i WM II, 63-66.

Putne stanice i naselja uz cestu Salona - Argentaria

Uz putnu komunikaciju *Salona-Argentaria* Rimljani su podizali putne stanice koje su prvenstveno služile za praćenje i obezbjeđenje prometa ljudi i roba, kao i za odvijanje poštanskog saobraćaja. U svakoj putnoj stanici bila je stacionirana putna služba koja se brinula o održavanju ceste, a radi što sigurnijeg transporta. Na mjestu putnih stanica bili su podignuti objekti koji su korišteni kao konačišta, gostionice i trgovine. To su ustvari bila odmorišta za putnike. U neposrednoj blizini tih objekata nalazile su se radionice, u kojima su obavljane razne vrste popravki bilo da je riječ o alatkama ili pak o sredstvima koja su služila za prevoz ili prenos roba i ljudi, zatim magacini za privremeno ili na duži rok uskladištenja roba, te štale za smještaj stoke koja je korištena u transportu.

Tokom vremena putne stanice su prerasle u prava urbana naselja, koja su po uzoru na rimski način građenja imala potpuno riješenu infrastrukturu. Kada je u pitanju ubikacija pojedinih putnih stanica teško se može doći do pouzdanih podataka, pogotovo ako se one traže izolovano od ubikacije drugih stanica na širem prostoru koji kao takav predstavlja cjelinu vezanu za komunikacijsku povezanost.

Duž magistralne ceste *Salona-Argentaria* otkriveni su tragovi više putnih stanica. Među najpoznatije spadaju: *Bistua Vetus* na području Varavare, *Ad Matricem* na prostoru Gornjeg Vakufa, *Leusaba* na ušću rijeke Bile u Lašvu, *Bistue Nova* u Malom Mošunju kod Viteza, *Stanecli* kod Kiseljka, *Aquae S ...* u današnjoj Ilidži i *Ad Drinum* na Drini,

Putne stanice su podizane na određenoj razdaljini. Na mjestu istih bile su izgrađene i poštanske stanice, koje svjedoče da se osim prometa roba i ljudi odvijao i poštanski saobraćaj (*cursus publicus*).⁴⁸

Posredstvom putnih komunikacija bile su uspostavljene direktne veze između naselja, vojnih logora i rudarskih bazena, s jedne strane i rimskih lokalnih vlasti, s druge strane.

Na pojedinim istaknutijim mjestima (punktovima) nalazile su se beneficijarske stanice čiji su djelatnici vodili brigu o redu i sigurnosti cjelokupnog saobraćaja i

⁴⁸ Bego Omerčević, *Rimska cesta Salona-Servitium, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 8, sv. 2, Tuzla, 2007, 17-32.

čuvanju državnih magacina (*horrea*). Potvrde o njihovom prisustvu i radu pored putnih komunikacija pružaju beneficijarski natpisi među kojima su posebno značajni oni koji su nađeni u Skelanima na Drini.

Na širem području Duvanjskog polja pronađeni su brojni ostaci naselja iz rimskog doba. Neka od njih su više istražena i bolje poznata, dok su druga, na osnovu sačuvanih spomenika, samo notirana. Najveće naselje iz rimskog doba, na ovom području, bilo je u Duvnu (odnedavno Tomislav Grad). Pored Duvna, tu su još: Eminovo Selo, Borčani, Stipanić i druga manja naselja. Na istom području pronađeni su i tragovi gradina koje su Rimljani koristili kao utvrđenja ili u druge svrhe (Ravna Glavica kod Borčana, gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić i Liskovača). Naselje u Duvnu obuhvatalo je prostor od oko 15 ha. Tu su pronađeni ostaci zidova, cigle, novci, dijelovi mozaika, ogrevne cijevi, natpisi i slično.

Na području Gornje Rame nije pronađeno mnogo rimskih ostataka. Međutim, imajući u vidu da su kroz ovo područje prolazile dvije rimske ceste: jedna iz pravca Salone, a druga iz doline Neretve, što je svakako imalo utjecaja na življi promet ljudi i roba, nesumnjivo je da su duž ovih saobraćajnica podizana naselja i putne stanice. Tako su na mjestu željezničke stanice Rama pronađeni tragovi zgrada u koje su bili ugrađeni rimska cigla i cijevi za grijanje.

Na natpisima iz Varvare, koji govore o municipiumu *Bist* ..., spominju se *Flavii*, što upućuje na zaključak da je *Bistue Vetus* dobila status rimskog grada (municipiuma) za vrijeme Vespazijana ili jednog od njegovih sinova.

Zahvaljujući pogodnim prirodnim uslovima Skopljansko polje je u antičko doba bilo veoma naseljeno. Preko njega se obavljao živ trgovački promet. Potvrde o tome nalazimo u tragovima većeg broja naselja i rimskih puteva koji su se iz raznih pravaca slivali u dolinu gornjeg Vrbasa. Rasvjetljavanju rimske prošlosti na području Skopljanskog polja najviše su doprinijeli K. Pač⁴⁹ i E. Pašalić.⁵⁰ Međutim, ta ali i kasnija istraživanja nisu bila sistematski obrađena. Zato se može reći da ovaj kraj nije, ni izdaleka, ispitan onako kako to zaslužuje, pogotovu ako se ima na umu njegova uloga i značaj u rimsko doba. Naselja u Skopljanskom polju bila su cestovno dobro povezana sa predjelima bliže i dalje okoline.

⁴⁹ K. Patsch, n. djelo, 113-118.

⁵⁰ E. Pašalić, n. djelo, 40-41.

Dolina rijeke Vrbasa je bila poznata po veoma plodnom zemljištu i pogodnim prirodnim uslovima za podizanje naselja, među kojima su najznačajnija ona koja su podignuta na mjestu današnjeg Bugojna i Gornjeg Vakufa.

Oko Gornjeg Vakufa otkriveni su brojni tragovi antičkog života, među kojima su posebno važni ostaci zgrada koji nas navode na zaključak da je ovdje bilo više manjih naselja u čijem središtu je bilo samo jedno veće. Riječ je o naselju i putnoj stanici pod nazivom *Ad Matricem*. Oko ovog naselja bilo je izgrađeno više solidnih zgrada, koje su služile za udobnije stanovanje visokih vojnih i rudarskih funkcionera, te smještaj posade koja je imala obavezu da osigura nesmetanu eksploataciju zlata i željeza u ovakvom rudarskom centru. Uz ovaj centar svakako su postojale upravne, javne i druge zgrade.⁵¹

Na lokalitetu Rankovići, južno od Travnika, pronađeni su tragovi *ville rustice*. Pored artefakata rimskog i domaćeg porijekla nađeno je mnogo željezne troske što nas navodi na zaključak da se ovdje prerađivala željezna ruda. Sudeći na osnovu pronađenih arheoloških ostataka nameće se zaključak da je dolina rijeke Lašve, od Turbeta do Viteza, bila veoma naseljena.

Na lokalitetu Fazlići otkriven je spomenik sa natpisom *P. Aelius ... decurio municip. Bist(uensis)*.⁵² Ovaj natpis Ć. Truhelka povezuje sa natpisom iz Zenice na kome se spominje *municipium Bis* i zaključuje da se *Bist.* i *Bis.* odnose na naselje *Bistue*.⁵³ Na osnovi natpisa iz Fazlića K. Pač zaključuje da je područje *municipia Bistue* dopiralo čak do Zenice. Dosad otkriveni, tragovi zgrada, grobovi i natpisi pokazuju da je u Zenici doista postojalo rimsko naselje. Nalazi natpisa u Zenici naveli su K. Patscha⁵⁴ na identifikaciju stanice *Bistue Nova* u Zenici. Međutim, E. Pašalić⁵⁵ i I. Kujundžić⁵⁶ smatraju da je ovaj grad bio smješten u Malom Mošunju kod Viteza.

⁵¹ Vasilije Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 109-114; Vejsil Ćurčić, *Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini, Rudarski i topioničarski vesnik*, Beograd, 1930, br. 9, 375; Filip, Tučan, *Naše rudno blago*, Zagreb, 1919, 79-80.

⁵² CIL III, 12761, 2256.

⁵³ CIL III, 12765.

⁵⁴ CIL III, 12765 i 12766; CIL III, 12761. K. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, 177-241.

⁵⁵ E. Pašalić, n. djelo, 48-49.

⁵⁶ I. Kujundžić, *O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni*, 82-83.

Bistue Vetus i *Bistue Nova* su jedini i svakako najznačajniji rimski gradovi u srednjoj Bosni. Sudeći po natpisima, u njima se veoma rano pojavilo kršćanstvo. *Bistue Nova* je, najvjerovatnije, bila i sjedište biskupa. S tim u vezi, na dva salonitanska koncila (530 i 533.) spominje se *Bistuanska biskupija*. Međutim, nije sasvim sigurno da naziv *Bistue* odgovara nazivu municipiuma *Bistue Nova*. Sudeći po imenima sa zeničkih natpisa nameće se zaključak da je stanovništvo *Bistue Nove* dobilo rimsko građansko pravo u doba Flavijevaca, dakle u isto vrijeme kada su to pravo stekli i stanovnici *Bistue Vetus*.⁵⁷

Od Kiseljaka, dolinom rijeke Fojnice, vodi prirodan prolaz na rijeku Bosnu. Pronađeni tragovi rimskih zgrada uz ovu rijeku jasno nam govore da su se na ovom prostoru širile rimske aglomeracije i da je ovim pravcem išla rimska cesta prema Visokom.

Na području Sarajevskog polja i njegove okoline pronađeni su brojni tragovi rimskih naselja. Centar cijelog ovog područja bilo je Sarajevsko polje sa gradskom samoupravnom općinom *Aquae S...* u današnjoj Ilidži.⁵⁸ Sudeći na osnovu pronađenih nalaza nameće se zaključak da je u *Aquae S...* život tekao od I do kraja IV stoljeća i da je ovaj grad doživio svoj puni procvat u III i IV stoljeću. U samom Sarajevu su se nalazile zanatske radionice i putna stanica na rimskoj cesti koja je iz Sarajevskog polja vodila prema Romaniji.

Šire područje Srebrenice, a naročito njegov dio neposredno uz rijeku Drinu, spada među najnaseljenije krajeve današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. To je, svakako, bilo najnastanjenije područje na Drini. Sudeći na osnovu dosadašnjih istraživanja jasno se vidi da je srednje Podrinje još od kraja I stoljeća imalo lijepo uređene gradske centre i da su u tom kraju bili stacionirani stalni rimski vojni garnizoni. Razvoju ovog kraja najviše su doprinijeli rudnici srebra i dobre putne komunikacije, koje su ga povezivale sa susjednim oblastima.⁵⁹

Među najvažnija naselja srebreničkog kraja, iz rimskog doba, spadaju *Domavia* i Skelani. Tragovi velikog naselja su pronađeni na lokalitetu Gradina kod Sasa.

⁵⁷ E. Pašalić, n. djelo, 49-52.

⁵⁸ Dimitrije Sergejevski, *Aquae S ... bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 1936, br. 13.

⁵⁹ Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.

Riječ je o Domaviji,⁶⁰ koja je bila smještena na jednoj zaravni (Gornji grad) na ušću Majdanskog potoka u Sasku rijeku.⁶¹ U sklopu ovog naselja pronađeni su tragovi javnih objekata, među kojima je naročito bila važna gradska vijećnica (*curia*) i sudnice (*tribunal*) s manjim forumom, tržnica (*meccelum*), javno kupatilo (*thermae*), groblja (nekropole), zatim vodovodna, kanalizaciona i cestovna mreža, vjerski spomenici (kultni i votivni), te nalazi novca, nakita i dr.⁶² Potvrde o Domaviji pružaju nam brojni nalazi među kojima su naročito značajni natpisi, prvenstveno oni u čijem se sadržaju navodi ime ovog naselja kao i natpisi s imenima visokih carskih dužnosnika (*procurator*). Naziv grada se najčešće spominje u skraćenoj verziji: *D...*, *Dom...*, *Domav...*,⁶³ što je tek prvi dio punog imena, dok je njegov drugi dio pronađen na samo jednom od natpisa: *.../avianorum*.⁶⁴ Iz ovoga proizilazi da se radi o jedinstvenom nazivu ovog naselja - *Domavia*.

U ranoj fazi kasnoantičkog doba (III i prva polovina IV stoljeća) ovo naselje je postalo važnim središtem rudarske djelatnosti⁶⁵ i sjedištem carskih namjesnika (*procurator argentariorum*) i (*procurator argentariorum Delmaticarum*)⁶⁶ koji su u ime rimskih careva nadzirali rad u rudniku. Između ostalih prokuratora najznačajniji su *Valerius Super* i *Aurelius Verecundus*.

O prokuratorskoj djelatnosti Valerija Supera svjedoči natpis sa spomenika iz 218. godine, koji je nađen u Drinjači. U njemu se govori o obnovi domavijske gradske tržnice: *... / macellum vignis conflagratum / curante Valerius Supero*

⁶⁰ V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, knj. 1, Sarajevo, 1891, 1-19; isti autor: Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice 1991, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj.1, Sarajevo, 1892, 1-24; isti autor: Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, knj.1, Sarajevo, 1894, 1-47; Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XVII, Tuzla, 2002, 7-37.

⁶¹ V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, 1-19; E. Pašalić, n., djelo, 73. E. Imamović, n. djelo, 14-16.

⁶² Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, br.1, Sarajevo, 2017, 56-78.

⁶³ CIL III, 12720; 12721; 12728 i 12729.

⁶⁴ CIL III, 12732.

⁶⁵ Slobodan Dušanić, Novi Antinoev natpis i metalla Dardanci, *Živa antika*, XXI, sv. 1, Skoplje, 1971, 250.

⁶⁶ CIL III, 12734; 12736.

*viro egregio procuratore argentariarum / res publica Domaviana ad pristinam / faciem restituit ...*⁶⁷ Pored toga, Superovo ime se navodi i na počasnoj bazi iz 220. godine, koja je nađena u ruševinama domavijskog javnog kupatila. Njemu pripadaju zasluge za dogradnju gradskog vodovoda i obezbjeđenje dovoljnih količina vode za potrebe javnog kupatila: ... *Valerius Super viro egregio procurator argentariarum balneo publico aquam sufficientem induxit.*⁶⁸ I na jednom i na drugom spomeniku Valerije Super se spominje kao prokurator *Argentarie* (Srebrenišća).⁶⁹

Na natpisu spomenika koji datira iz 274. godine govori se o ponovnom obnavljanju gradskog kupatila. Dedicant je bio Aurelije Verekundus: ... *vir egregius procurator / argentariarum balneum / vetustate conlapsum / ad pristinam faciem reformare curavit.*⁷⁰ On je također obnašao funkciju prokuratora *Argentarie*.

Nešto kasnije, Domavia je postala sjedištem carskog upravnika (*procurator argentariarum Delmaticarum*) za sve rudnike srebra na području provincije Dalmacije.⁷¹

U ruševinama, na mjestu ondašnje rimske gradske vijećnice (*curie*) nađen je natpis: *L. Domitius Eros procurator maetallorum Pannoniorum et Delmatorum,*⁷² koji nam govori da je ovdje, krajem III stoljeća bilo sjedište carskog namjesnika za sve rudnike srebra koji su se nalazili na području provincija Dalmacije i Panonije. Takav značaj *Domavia* je ostvarila zahvaljujući ponajviše proizvodnji velikih količina gotovog srebra koje su davali rudokopi *Argentarie*.⁷³

Zahvaljujući rudarstvu *Domavia* je izrasla u veoma značajno administrativno središte u okviru provincije Dalmacije. Neki od istraživača smatraju da ju je na početku trećeg stoljeća car Septimije Sever uzdigao u rang municipia.⁷⁴ Kao republika, prvi put se *Domavia* spominje u vrijeme vladavine cara *Makrina* (218.

⁶⁷ CIL III 12733.

⁶⁸ CIL III 12734.

⁶⁹ Enver Imamović, Problem Argentarije, *Godišnjak*, CBI, XXXII, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg XXX/2002, 457-465.

⁷⁰ CIL III, 12736.

⁷¹ Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, LII, knj. 1, Sarajevo, 1940, 23-26.

⁷² CIL III, 12721.

⁷³ M. Imamović, *Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata*, 39-51.

⁷⁴ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 196.

godine), na spomeniku s natpisom: ... *res publica Dom...*,⁷⁵ kojeg je iste godine podigao prokurator Valerius Super.⁷⁶ Na natpisima iz 230. godine čiji je dedikant bio prokurator Tacitijan ime *Domavie* se navodi kao: ... *ordo municipium Domavianorum...*⁷⁷ Ova dva natpisa su značajna po tome što se u njima prvi put govori o domavijskom municipalitetu. U vrijeme vladavine cara Trebonijana Gala (251-253.) *Domavia* se spominje kao kolonija: *ordo decurionum coloniae maetalli Domaviani*.⁷⁸

Posebnost *Domavie* se ogleda i u tome što ona nije bila urbanistički riješena⁷⁹ po uzoru na italski tip gradskog naselja, jer za to nisu ni postojali prirodni uvjeti. Grad je više bio prilagođen konfiguraciji terena. No, bez obzira na te okolnosti *Domavia* je postala stjecište velikog broja radnika, stručnjaka i upravnog osoblja, u okviru kojeg su bili i činovnici najvišeg ranga (carski zastupnici-prokurator), te na taj način izrasla u veliko naselje. Uspon *Domavie* je, prije svega, bio baziran na unapređenju i razvoju rudarstva s jedne strane, a potom i na dobro uspostavljenoj i održavanoj cestovnoj mreži s druge strane. Zahvaljujući tome ovaj grad je oko polovine III stoljeća doživio svoj najveći procvat.

Značajne podatke u pogledu naseljenosti, socijalne i nacionalne strukture, te standarda života domavijskih kasnoantičkih stanovnika pružaju nam gradske nekropole, odnosno njihovi grobni prilozi i nadgrobni natpisi.⁸⁰ U sklopu gradske zone dosad su otkrivena tri groblja, kao i veliki broj zasebnih ukopa, od kojih su neki u sarkofazima.⁸¹ Počev od III stoljeća na gradskim nekropolama su sve više prisutni standardni rimski grobovi s bogatim priložima. Analizom grobova i njihovih priloga otkriva se dosta jasnija slika o privrednim, društvenim i kulturnim tokovima života na području *Domavie*. Pojedinci iz reda imućnijeg društvenog staleža su sahranjivani u masivnim olovnim sarkofazima. Među

⁷⁵ CIL III, 12734.

⁷⁶ E. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 15.

⁷⁷ CIL III, 12720., str. 195.

⁷⁸ CIL III, 12728, 12729.

⁷⁹ M. Imamović, B. Omerčević, *Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave*, 61-75.

⁸⁰ Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Promjene društvene strukture stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi rimskog principata, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 11, Tuzla, 2011, 245-261.

⁸¹ Ivo Bojanovski, *Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XIV, Tuzla, 1982, 143-145.

najčešćim grobnim prilozima susreću se razne vrste skupocjenog nakita, uvozno posuđe kao i mnogi drugi predmeti za svakodnevnu upotrebu. Sudeći po tim nalazima očit je visok standard života stanovnika kasnoantičke *Domavie*.⁸²

Nakon 274. godine došlo je do osjetnog pada rudarske proizvodnje, a sa njom i do stagnacije *Domavie*. Na takav zaključak upućuje pomanjkanje epigrafskih vijesti. Međutim, izvjesno je da je do plovine IV stoljeća *Domavia* zadržala primat rudarskog naselja na području provincije Dalmacije. Poslije toga uslijedilo je intenzivnije slabljenje rudarstva. Ono se manifestovalo kroz sve veću nerentabilnost proizvodnje srebra, što je u konačnom imalo za posljedicu postepeno odumiranje ovog grada. Time je *Domavia* sve više gubila na značaju.

Izvjesta svjedočanstva o naseljenosti *Domavie* i njenom uzdizanju do statusa grada većeg ranga pružaju nam kulturni i votivni spomenici, koji su pronađeni na ovom području.⁸³

Kada su, u drugoj polovini IV stoljeća uslijedile učestale provale barbarskih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prvi na udaru našli su se jaki privredni centri, među kojima svakako i *Domavia*.⁸⁴ Opća nesigurnost je bila prisutna i u toku dva naredna stoljeća (V i VI). Koncem VI i na početku VII stoljeća, u najvećem jeku velikog rušilačkog vala Avara i Slavena, razrušena je i opustošena *Domavia*.⁸⁵

Skelani (*Malvesatium*)⁸⁶ na Drini su druga po važnosti rimska naseobina u ovom kraju. Na ovom području ustanovljeni su mnogobrojni građevinski ostaci nekog većeg rimskog naselja. Razvaline rimskih građevina zauzimaju široko prostranstvo i pokazuju, zajedno sa drugim spomenicima, da je rimsko naselje u Skelanima bilo značajan privredni i strategijski centar ovog dijela Podrinja.

⁸² Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao*, 1, Tuzla, 2015, 11-25.

⁸³ Opširnije o tome: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici u Bosni i Hercegovini*, 23.

⁸⁴ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne prilike, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 33-67; Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Rezultati i posljedice barbarskih osvajanja bosanskohercegovačkih prostora, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 11-31.

⁸⁵ Mersiha Imamović, Bego Omerčević, Ekspanzija Avara i Slavena na prostore rimske provincije Dalmacije, *Historijska misao*, 3, Tuzla, 2017, 47-77.

⁸⁶ Ivo Bojanovski, Municipium Malvesatium, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII, Zagreb, 1982, 135-178.

Ovdje su ustanovljeni i ostaci rimske ciglane⁸⁷ koja je podmirivala lokalne, a moguće je i šire potrebe ondašnjeg stanovništva. Naselje u Skelanima bilo je uređeno kao gradska samoupravna općina. To nam potvrđuju natpisi na počasnoj bazi posvećenoj Karakali: *decreto decurionum* iz 169 godine, počasni natpis *Tito Flavio Simili duoviro quinquennali*, kojem je u bazilici postavljena statua *decreto decurionum*, iz 158. godine na ploči posvećenoj Antoninu Piju *decreto decurionum*; na počasnoj bazi posvećenoj Septimiju Severu, vjerovatno sa formulom *decreto decurionum*.⁸⁸

Zaključak

Cesta *Salona-Argentaria* predstavlja jedan od najvažnijih poduhvata rimskih vlasti na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Njena izgradnja je započeta odmah, (na početku I stoljeća), nakon što su Rimljani osvojili ove prostore. Izgradnjom ove saobraćajnice uspostavljena je direktna veza između Salone, glavnog grada provincije Dalmacije sa rudokopom *Argentaria*, na području današnje Srebrenice i Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije. Trasa ceste je najvećim dijelom prolazila kroz centralne krajeve današnje Bosne i Hercegovine. Ona je povezivala brojna naselja, privredne centre i vojne logore. Tokom vremena, s obje strane ove saobraćajnice, izgrađeni su lokalni putevi koji su omogućili bliske veze i dobru povezanost između ondašnjih naselja i privrednih centara.

Izgradnja putne komunikacije *Salona-Argentaria* donijela je, pored ostalog, potpuni politički, društveno-ekonomski i kulturni preobražaj na bosanskohercegovačkim prostorima. Nakon što su uspostavili trajni mir, Rimljani su svoje aktivnosti usmjerili na stvaranje potrebnih uslova za eksploataciju raznih prirodnih bogatstava, a prije svih rudnih, zatim njihovu preradu i proizvodnju raznih izrađevina, te ubrzani razvoj drugih privrednih grana, što će sve zajedno imati za posljedicu podizanje životnog standarda ondašnjeg stanovništva na jedan mnogo viši nivo.

⁸⁷ M. Imamović, *Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini*, 159-165.

⁸⁸ CIL III, 12727; CIL III, 1421910; CIL III 14219 7; CIL III 142191

Zahvaljujući izgradnji i urednom funkcionisanju ceste *Salona-Argentaria* uspostavljene su jake veze kako sa glavnim privrednim regionima i političkim centrima tako i sa manjim mjestima na ovim prostorima. Pored značajnog privrednog, društvenog i kulturnog napretka velikog dijela današnje Bosne i Hercegovine došlo je i do ubrzanog prometa raznih vrsta roba i pojačanog transporta ljudi, a samim tim i do miješanja stanovništva i uzajamnog obogaćivanja kultura.

Putna komunikacija *Salona-Argentaria* donijela je korjenite promjene u skoro svim segmentima života ondašnjeg stanovništva bosanskohercegovačkih prostora. S postepenim prihvatanjem i širenjem rimskog načina života, koji je bio daleko napredniji u odnosu na život starosjedilaca, prihvatane su i tekovine rimske, odnosno antičke civilizacije.

THE ROMAN ROAD SALONA-ARGENTARIA

Summary

The *Salona-Argentaria* road represents one of the most important undertakings of the Roman authorities in the territory of today's Bosnia and Herzegovina. Its construction started immediately (at the beginning of the first century), after the Romans conquered this territory. The construction of this road established a direct connection between Salona, the capital of the Province of Dalmatia with the *Argentaria* mine, in the area of today's Srebrenica, and Sirmium, the capital of the province of Pannonia. The route passed through the central parts of today's Bosnia and Herzegovina. It connected many settlements, business centers and military camps. Over time, local roads were built on both ends of this road, providing good connections between the settlements and business centers.

The construction of the *Salona-Argentaria* road brought, among other things, a complete political, socio - economic and cultural transformation in the Bosnian-Herzegovinian territories. After establishing permanent peace, the Romans focused their activities on creating the necessary conditions for the exploitation of various natural resources, especially ore, its processing and the

production of various artefacts, as well as the development of other branches of industry, which would all together lead to the rise of the living standard of the population to a much higher level.

Due to the construction and proper functioning of the *Salona-Argentaria* road, strong connections with the main economic regions and political centers were established, as well as with smaller places in these areas. Along with the significant economic, social and cultural progress of most of today's Bosnia and Herzegovina, the road led to the development of traffic of various kinds of goods and the increase in the transport of people, and thus mixing of population and mutual enrichment of cultures.

The *Salona-Argentaria* road made fundamental changes in almost all segments of the life of the population of Bosnia and Herzegovina at that time. With the gradual acceptance and expansion of the Roman way of life, which was far more advanced than the life of the native people, the achievements of Roman, that is ancient civilization, were also accepted.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. CIL III, 1651, 1741, 2256, 3200, 10156, 12720, 12721, 12727, 12728 i 12729, 12732, 12733, 12734, 12736, 12761, 12765, 12766, 13320-13324, 142191, 142197, 1421910,
2. *Ravennatis Anonymi Cosmographia-Geografia*, Leipzig, 1940, (izd. J. Schnetz), Stuttgart, 1990.
3. *Tabula Peutingeriana, Weltkarte des Castorius*, (ed. K. Miller), Ravensburg, 1888, III.

Literatura

1. Abramić, Mihovil, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar*, 3(4), Beograd, 1926-1927, 31-44.
2. Ballif, Philip, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893.
3. Basler, Đuro, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IX, Sarajevo, 1954, 299-306.
4. Basler, Đuro, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 309-375.
5. Blau, Otto, *Reisen in' Bosnien und der Hertzegowina*, Berlin, 1877.
6. Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, knj. XLVII/2, Sarajevo, 1974.
7. Bojanovski, Ivo, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XIV, Tuzla, 1982, 137-155.
8. I. Bojanovski, Ivo, Municipium Malvesatium, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII, Zagreb, 1982, 135-178.
9. Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
10. Ćurčić, Vejsil, Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini, *Rudarski i topioničarski vesnik*, Beograd, 1930, br. 9, 305-411.

11. Domaszewski Alfred, *Beneficiarierposten und die romischen Strassennetze*, Westdeutsche Zeitschrift Ur Geschichte und Kunst, XXI, sv. II, Trier, 1902, 158-211.
12. Domaszewski Alfred, Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, *Bullettino dalmato*, XXVII, 1904, 12-16.
13. Dušanić, Slobodan, Novi Antinoev natpis i metalla Dardanci, *Živa antika*, XXI, sv.1, Skoplje, 1971, 241-261.
14. Fiala, Franz, Kleine Mitteilungen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 170-184.
15. Fiala, Franz, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 163-172.
16. Fiala, Franz, Archäologische Miscellen, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 274-283.
17. Imamović, Enver, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974, 9-21.
18. Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici u Bosni i Hercegovini* Sarajevo, 1977.
19. Imamović, Enver, Problem Argentarije, *Godišnjak*, CBI, XXXII, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg XXX/2002, 457-465.
20. Imamović, Enver, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XVII, Tuzla, 2002, 7-37.
21. Imamović, Mersiha, Rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Dominata, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 5, Tuzla, 2012, 39-51.
22. Imamović, Mersiha, Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2013, 159-165.
23. Imamović, Mersiha, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne prilike, *Historijska misao*, 2, Tuzla, 2016, 33-67.
24. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Refleksije rimske vladavine na kulturno-političke prilike u provinciji Dalmaciji, *Društvene i humanističke studije*, br. 2., Tuzla, 2017, 179-195.

25. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Ekspanzija Avara i Slavena na prostore rimske provincije Dalmacije, *Historijska misao*, 3, Tuzla, 2017, 47-77.
26. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego, Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave, *Acta Illyrica*, 1, Sarajevo, 2017, 6-78.
27. Jireček, Konstantin, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters*, Prag, 1879.
28. Kujundžić, Ivan, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLVII-XLVIII, Split, 1926, 75-83.
29. Kujundžić, Ivan, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, (drugo izdanje), *Vrhbosna*, XLVII Sarajevo, 1933, 253-261.
30. Mandić, Mihovil, Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar SKA*, III, ser IV, 1926-1927, 9 - 13.
31. Mesihović, Salmedin, *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo, 2014.
32. Omerčević, Bego, Rimska cesta Salona-Servitium, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, Tuzla, 2007, br. 8, sveska 2, 17-32.
33. Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.
34. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Promjene društvene strukture stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi rimskog principata, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 11, Tuzla, 2011, 245-261.
35. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao*, Tuzla, 2015, 11-25.
36. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Rezultati i posljedice barbarskih osvajanja bosanskohercegovačkih prostora, *Historijska misao*, 2, 1, Tuzla, 2016, 11-31.
37. Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.

38. Pašalić, Esad, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, 191-236.
39. Patsch, Karlo, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, IV, Wien, 1896, 243-295.
40. Patsch, Karlo, Die griechisch- römischen Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 173-176.
41. Patsch, Karlo, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, V, Wien, 1897, 177-241.
42. Patsch, Karlo, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien, 1899, 154-273.
43. Patsch, Karlo, Nahodjaji novca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XIV, Sarajevo, 1902, 391-439.
44. Patsch, Karlo, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (WM)*, XI, Wien, 1909.
45. Petrović, Jozo, *S arheologom kroz Travnik*, Zagreb, 1931.
46. Radimsky, Vjenceslav, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, knj. 1, Sarajevo, 1891, 1-19.
47. Radimsky, Vjenceslav, Visorovan Rakitno u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1891, 413-424.
48. Radimsky, Vjenceslav, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 1, Sarajevo, 1892, 1-24.
49. Radimsky, Vjenceslav, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, knj. 2 i 3, Sarajevo, 1892, 117-127.
50. Radimsky, Vjenceslav, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, knj. 1, Sarajevo, 1894, 1-47.

51. Radimsky, Vjenceslav, *Rasprave, članci i bilješke o rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, WM II, Sarajevo, 1894.
52. Rostovcev, Mihail, *Istorija starog sveta (Grčka i Rim)*, Novi Sad, 1990.
53. Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. XII, Sarajevo, 1957, 109-125.
54. Sergejevski, Dimitrije, Numizmatičke beleške, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLIV, Sarajevo, 1932, 23-30.
55. Simić, Vasilije, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951.
56. Skarić, Vladimir, Banjaluka i njena okolina u davнини, u: *Otadžbina*, Banjaluka, 2, 1924, br. 31.
57. Skarić, Vladimir, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLVII, Sarajevo, 1935, 29-34.
58. Sergejevski, Dimitrije, Aquae S ... bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis*, br. 13, Sarajevo, 1936, 1-3.
59. Sergejevski, Dimitrije, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, LII, knj. 1, Sarajevo, 1940, Sarajevo, 15-26.
60. Truhelka, Ćiro, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo, 1890, 188-191.
61. Truhelka, Ćiro, Rimski natpisi u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo, 1891, 239-245.
62. Truhelka, Ćiro, Patsch, Karlo, Iskopine u dolini Lašve 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 685-707.
63. Truhelka, Ćiro, Patsch, Karlo, Römische Funde im Lašvathale, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, III, Wien, 1895, 227-248.
64. Tućan, Fran, *Naše rudno blago*, Zagreb, 1919.

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

4

HISTORIJSKA MISAO, GOD. IV, BR. 4, 1-277, TUZLA, 2018.